

С.Д. Русу*

ПИТАННЯ ГАРМОНІЗАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ДЕЛІКТНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДО СТАНДАРТІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Європейський Союз (далі – ЄС) є найвпливовішою організацією на континенті, в якій вже двадцять п'ять країн разом вирішують політичні, економічні та правові питання. Наша держава виявляє прагнення до входження до складу зазначеної організації. Однак, для того, щоб бути заявником до членства в ЄС, на Копенгагенській Раді у червні 1993 року держави-члени намітили критерії, яким повинна відповідати держава-заявник, а саме: досягнення стабільності інституцій, що гарантують демократію, верховенство права, права людини і повагу до меншин та їх захист.

Важливим кроком на забезпечення виконання зобов'язань, визначених Угодою про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами, підписаною у червні 1994 року, є прийняття у березні 2004 року Верховною Радою України Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Крім того, нова урядова політика в міжнародних відносинах будується за принципом, як зазначено в Програмі діяльності Кабінету Міністрів України “Назустріч людям”

© Русу С.Д., 2005

*доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Хмельницького університету управління та права, старший науковий співробітник Подільської лабораторії з проблем адаптації цивільного законодавства України до стандартів Європейського Союзу Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва Академії правових наук України, кандидат юридичних наук, доцент

від 4 лютого 2005 року¹, — перейти від декларативності до конкретних кроків, які виведуть взаємини з ЄС на рівень перспективи членства. І тому буде прискорено процес входження України до світової економічної системи. Це забезпечить сталий розвиток та підвищення ефективності національної економіки. З цією метою планується у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції, зокрема: ухвалити оновлену Національну стратегію європейської інтеграції України; створити засадничу базу для набуття Україною повноправного членства в ЄС та сформувані в суспільстві стійку проєвропейську більшість; активізувати роботу з виконання положень Угоди про партнерство та співробітництво з ЄС; реалізувати заходи у рамках Плану дій “Україна — ЄС”; адаптувати у взаємодії з Верховною Радою законодавство України до законодавства ЄС; забезпечити експертну та фінансову підтримку цього процесу з боку ЄС; розробити разом з ЄС нову стратегію відносин “Україна — ЄС”, яка передбачала б перспективу членства України в ЄС; поширити на Україну окремі елементи передвступної стратегії ЄС та ін.

Відповідно до Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, під адаптацією законодавства слід розуміти процес приведення законів України та інших нормативно-правових актів у відповідність з *acquis communautaire* (правової системи ЄС). Тобто, основною метою адаптації законодавства є гармонізація законодавства України з правовою системою ЄС².

Важливу роль має відігравати й гармонізація у цивільному законодавстві України деліктного законодавства до стандартів ЄС в сфері захисту майнових та особистих немайнових прав.

Питання гармонізації законодавства України до стандартів ЄС є предметом дослідження В. Опришка, А. Омельченка, А. Фастовця, П. Рабіновича, М. Баймуратова, Т. Присяжнюк, І. Кравчука та інших. Однак, вони розглядають, як правило, публічний аспект гармонізації законодавства, а не приватно-правовий. Відповідно до Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, приватно-правова сфера віднесена до пріоритетної, тому включена до першого етапу виконання Програми (Розділ V).

Усе вищезазначене свідчить про значення дослідження питання гармонізації деліктних зобов’язань України до стандартів ЄС, що є важливим та цікавим особливо у зв’язку з прийняттям нового Цивільного кодексу України (далі — ЦК України).

Процес гармонізації деліктних зобов’язань до права ЄС не є простою справою, враховуючи складність та значний обсяг нормативних актів. Так, недостатньо лише перекласти і ухвалити на законодавчому рівні відповідні правові акти, оскільки європейське право, будучи генетично пов’язаним із правовими системами держав-членів, звідки воно бере юридичну техніку, термінологію та принципи, базується на конституційній доктрині і правовій традиції країн європейської демократії, як це чітко простежується у практиці Європейського суду.

Офіційними джерелами права ЄС є хартії, договори, постанови, директиви, рішення, а також рішення Суду ЄС. Особливого значення набула й Конвенція про захист прав людини та основних свобод.

Процес гармонізації деліктних зобов’язань України до стандартів ЄС повинен здійснюватися поетапно. При цьому, не лише до сфер правового регулювання, а й видів нормативно-правових актів. Тобто, спочатку необхідно адаптувати законодавчі акти, а потім — підзаконні нормативно-правові акти.

¹ Програма діяльності Кабінету Міністрів України „Назустріч людям” // Юридичний вісник України. – 2005. – № 8. – 26 лютого – 4 березня.

² Поняття “гармонізація” є похідним від слова “гармонія”, тобто відповідність, співзвучність, рівномірність, погодження, взаємність // Див.: Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1-4. – М.: Рус.яз., 1989. – С. 345.

Для виділення основних етапів приведення деліктних зобов'язань України у відповідність до стандартів ЄС, слід спочатку дослідити сьогоdnішній стан правового регулювання деліктних зобов'язань України.

Питанням деліктних зобов'язань чи зобов'язань із відшкодування шкоди відведено окрему Главу 82 ЦК України, що містить в два рази більше норм в порівнянні з Цивільним кодексом УРСР (далі – ЦКУРСР). При цьому, значна їх кількість не входила до сфери дії радянського цивільного законодавства, оскільки має на меті найбільш повно захистити основні права та свободи людини.

Новелою ЦК України є норма про відшкодування шкоди, завданої прийняттям закону про припинення права власності на певне майно (ст. 1170). Тобто, мова йде ще про один випадок правомірного завдання шкоди, окрім відомих нам завдання шкоди особою у разі здійснення нею права на самозахист (ст. 1169 ЦК України) та у стані крайньої необхідності (ст. 1171 ЦК України). При цьому, обов'язок її відшкодувати в повному обсязі покладається на державу. Так, в ст. 41 Конституції України зазначається, що примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості, а в умовах воєнного чи надзвичайного стану – з наступним відшкодуванням їх вартості.

Гарантії неприпустимості безоплатного примусового вилучення об'єктів права приватної власності встановлені в Хартії основних прав Європейського Союзу, де зазначається: “Кожна людина має право володіти, користуватися, розпоряджатися і заповідати свою законно набуту власність. Ніхто не може бути позбавлений свого майна, інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом, за умови справедливої і своєчасної компенсації за завдану шкоду” (ст. 17). Аналогічного змісту норма міститься і в Першому протоколі членів Ради Європи 1952 р. (ст. 1).

В Конституції України (ст. 56) закріплено право кожного на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування; їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

В ст. 1173 ЦК України містяться правила відшкодування шкоди, завданої органами влади або місцевого самоврядування, в яких реалізується їх деліктоздатність. Дані суб'єкти вступають у цивільні відносини через дії чи бездіяльність осіб, які формують дані органи та мають статус посадових або службових осіб. Ст. 1173 ЦК України є спеціальною, оскільки передбачає певні особливості, відмінні від загальних правил деліктної відповідальності, а саме: а) наявність владно-адміністративного, тобто обов'язкового, одностороннього характеру дій органів державної влади, місцевого самоврядування; б) завдання шкоди незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю зазначених суб'єктів; в) настання відповідальності незалежно від вини цих органів.

Вперше визначено спільні міжнародні правила в законодавстві про корупцію та в цивільному праві в Конвенції про корупцію у контексті цивільного права, що набрала чинності 1 листопада 2003 року і нещодавно ратифікована Україною. Зокрема, Україна повинна передбачити у своєму законодавстві ефективні засоби правового захисту осіб, яким заподіяно шкоду корупційними діями, з метою надання таким особам можливості захищати свої права та інтереси, включаючи отримання компенсації за заподіяну шкоду³.

Норма про відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду не є новою для

³ Акти європейського права: короткий довідник / За заг. ред. В.М. Литвина. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – 256 с.

цивільного законодавства України. Однак, в новому ЦК України, на відміну від ЦК УРСР, міститься виключний перелік незаконних діянь правоохоронних чи судових органів, що спричинили завдання шкоди: незаконне засудження, незаконне притягнення до кримінальної відповідальності, незаконне застосування як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, незаконне затримання, незаконне накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту чи виправних робіт. В ЦК УРСР передбачався основний перелік незаконних діянь, який доповнював Закон України від 1 грудня 1994 року “Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду”.

Згідно ст. 5 Конвенції про захист прав і свобод людини, кожна людина має право на свободу та особисту недоторканість, а якщо людина стала жертвою арешту або затримання у порушення положень цієї статті, то вона має право вимагати та отримати компенсацію. Конвенція та прецедентна практика Європейського суду, на відміну від законодавства України, передбачає відшкодування матеріальних збитків та моральної (немайнової) шкоди в разі, коли: а) арешт (взяття під варту) та затримання були проведені незаконно, хоча відносно цієї особи постановлений обвинувачувальний вирок; б) фактичний строк знаходження під арештом (під вартою в процесі досудового слідства) більший, ніж той, який визначений засудженій особі до позбавлення волі; в) строк фактично відбутого покарання за вироком суду став більшим, ніж остаточний строк покарання, визначений судом вищої інстанції при зміні (за об'ємом звинувачення, кваліфікації злочину тощо) вироку суду нижчої ланки.

Викладене дає підстави для українських суддів, при вирішенні аналогічних вимог, посилаючись не на норми законодавства України, а на положення п.5 ст. 5 Конвенції, які передбачають відшкодування матеріальних збитків та моральної (немайнової) шкоди саме в таких випадках. Пояснюється це тим, що закони України в ієрархії правових норм знаходяться після міжнародних угод, до яких і відноситься Конвенція. Остання, як вбачається, більш повно забезпечує захист прав зазначених суб'єктів⁴.

Важливою нормою для утвердження і забезпечення прав і свобод людини, формування громадянського суспільства і побудови правової держави є покладення, згідно ст. 1177 ЦК України, обов'язку відшкодувати шкоду, завдану майну фізичної особи, на державу. Особливість даної норми ЦК України полягає в наявності спеціальних обставин, необхідних для виникнення такого обов'язку в державі: а) наявність лише майнової шкоди; б) шкода завдана внаслідок скоєння злочину; в) потерпілим є фізична особа; г) не встановлено особу, яка скоїла злочин або вона є неплатоспроможною. Саме з цією метою новий Уряд України в своїй Програмі діяльності “Назустріч людям” передбачає здійснити низку заходів, зокрема системне здійснення роботи, спрямованої на максимальне забезпечення гарантій захисту законних прав та інтересів осіб, що потерпіли від злочину, реальне відшкодування їм шкоди⁵.

Європейська конвенція про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів, яка набрала чинності 1 лютого 1988 року, однак не підписана і не ратифікована Україною, покладає зобов'язання на держави — Сторони Конвенції передбачити у своєму законодавстві положення щодо відшкодування за рахунок державних коштів жертвам міжнародних та насильницьких злочинів, що призвели до тілесних ушкоджень або смерті. При цьому, відшкодування сплачується за злочини, вчинені на території відповідної держави, незважаючи на громадянство потерпілої особи⁶.

⁴ Паліюк В.П. Особливості застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод. – Миколаїв: Атол, 2003. – С. 35.

⁵ Програма діяльності Кабінету Міністрів України „Назустріч людям” // Юридичний вісник України. – 2005. – № 8. – 26 лютого – 4 березня.

⁶ Акти європейського права: короткий довідник / За заг. ред. В.М. Литвина. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – 256 с.

Вперше на рівні кодифікованого акту досить детально врегульовано питання відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки. Так, в ст. 1187 ЦК України дається визначення джерела підвищеної небезпеки, більш ширший орієнтовний їх перелік, підстави для відшкодування завданої шкоди, суб'єкти відповідальності та обставини звільнення їх від обов'язку відшкодувати завдану шкоду. У відповідність до Закону України "Про страхування" в редакції від 4 жовтня 2001 року, в новому ЦК України до джерел підвищеної небезпеки віднесено утримання службових собак та собак бійцівських порід.

Особливістю правил відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, є наявність трьох підстав для виникнення обов'язку її відшкодувати: а) протиправної дії заподіювача; б) шкоди; в) причинного зв'язку між протиправною дією та шкодою. Однак, наявність вини заподіювача не вимагається, тобто особа відповідає їй за випадкове завдання шкоди. Лише ст. 188 ЦК України визначає суб'єкта відповідальності за шкоду, завдану внаслідок взаємодії кількох джерел підвищеної небезпеки залежно від наявності вини.

Європейська конвенція про цивільну відповідальність за збитки, завдані автотранспортними засобами, яка не набрала чинності, однак відкрита для підписання з 14 травня 1973 року, запроваджує більш жорстку відповідальність за європейською шкалою для власників транспортних засобів відносно жертв автотранспортних аварій. Ця відповідальність не пов'язана більше з поняттям "провини", але базується на принципі "ризик", згідно з конкретним фактом управління транспортним засобом⁷.

Питання про відшкодування ядерної шкоди врегульоване ст. 1189 ЦК України, однак дана норма має відсильний характер, оскільки закріплює положення про те, що "особливості відшкодування ядерної шкоди встановлюються законом". Відносини щодо цивільної відповідальності за завдання ядерної шкоди регулюються Законом України від 8 лютого 1995 року "Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку" та Законом України від 13 грудня 2001 року "Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення". Особливість правил про відшкодування ядерної шкоди полягає в тому, що для виникнення деліктної відповідальності необхідна наявність лише трьох підстав: а) ядерної шкоди; б) ядерного інциденту; в) причинного зв'язку між ядерною шкодою та ядерним інцидентом. При цьому, наявність вини особи, яка завдала ядерної шкоди, не вимагається.

З 21 червня 1993 року відкрита для підписання Конвенція про цивільну відповідальність за шкоду, заподіяну небезпечною для навколишнього середовища діяльністю. Вона має на меті забезпечити належну компенсацію за шкоду, заподіяну внаслідок небезпечної для навколишнього середовища діяльності. Конвенція також передбачає запобіжні заходи та заходи щодо відновлення навколишнього середовища. У ній наводиться визначення деяких технічних термінів, таких як "небезпечна діяльність", "небезпечна речовина", "організм, змінений генетичним шляхом" тощо⁸.

Новелою ЦК України є норма (ст. 1194) про відшкодування шкоди особою, яка застрахувала свою цивільну відповідальність. Тобто, закріплюється обов'язок особи, яка застрахувала свою цивільну відповідальність, сплатити потерпілому різницю між фактичним розміром шкоди і страховим відшкодуванням. Передбачення даного положення є важливим, так як страхове відшкодування, що підлягає виплаті потерпілому, не завжди покриває завдану шкоду, оскільки межі відповідальності страховика встановлюються угодою між сторонами, а у разі обов'язкового страхування — Законом і ґрунтується на гіпотетичні (умовно передбачувані), а не фактичні розміри відповідальності.

Предбачене ЦК України, Законом України від 4 жовтня 2001 року "Про страхування"

⁷ Там само.

⁸ Там само.

та Законом України від 1 липня 2004 року “Про обов’язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів”, страхування цивільної відповідальності є однією з форм забезпечення виконання зобов’язань особою, яка її завдала, а також гарантією потерпілому щодо одержання відшкодування, завданої йому шкоди.

Європейська конвенція про обов’язкове страхування цивільної відповідальності стосовно автотранспортних засобів, яка набрала чинності 22 вересня 1969 року, однак не підписана і не ратифікована Україною, має на меті створення системи обов’язкового страхування цивільної відповідальності, яка гарантує постраждалим відшкодування збитків, завданих автотранспортним засобом. Крім того, 24 квітня 1972 року було прийнято Директиву Ради Європейського Союзу “Про наближення законодавства держав-членів стосовно страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів та виконання зобов’язань щодо страхування такої відповідальності, яка визначає умови відшкодування національним страховим бюро будь-якої шкоди, спричиненої на території держави-члена транспортним засобом, що звичайно перебуває на території іншої держави-члена⁹.

Окремий параграф (2) Глави 82 ЦК України присвячено відшкодуванню шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров’я або смертю. Особливість цього делікту полягає в тому, що обов’язок відшкодувати відповідну шкоду покладається на певний фонд соціального страхування. І лише у випадку, коли сума страхових виплат не покриває завданої шкоди в повному обсязі, то страхувальник має право вимагати відшкодування шкоди в частці, якої не вистачає в заподіювача шкоди, чи особи, яка несе відповідальність за це завдання.

ЄС визнає і дотримується права на одержання допомоги по соціальному страхуванню та соціальному забезпеченню, зокрема у разі виробничої травми (п. 1 ст. 34 Хартії основних прав Європейського Союзу). В Хартії соціального забезпечення визначається поняття виробничої травми, професійного захворювання, а також закріплюється положення про повну компенсацію за завдану шкоду в розмірі попередньої зарплати, а у разі повної чи часткової інвалідності сплачується пенсія, розмір якої встановлюється залежно від розміру заробітної плати і ступеня непрацездатності (ст. 3).

Тривають й досі в юридичній літературі дискусії щодо включення до Глави 82 ЦК України окремого параграфу про відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг). Право споживачів на відшкодування збитків, завданих товарами неналежної якості, а також завданої небезпечними для життя і здоров’я товарами вперше було передбачено в ст. 3 Закону України “Про захист прав споживачів”. При цьому, підлягають відшкодуванню як шкода, завдана життю і здоров’ю фізичної особи, так і майнова шкода, завдана фізичній чи юридичній особі. Крім того, до видів відшкодування ст. 23 ЦК України також відносить й моральну шкоду.

Європейська конвенція про відповідальність за виробництво товарів, які спричиняють тілесні ушкодження або смерть, яка не набрала чинності, однак відкрита для підписання з 27 січня 1977 року, спрямована на сприяння розвитку прецедентного права в більшості держав-членів, яке враховуючи нові технології виробництва та методи маркетингу та збуту, розширює відповідальність виробників, прагнучи надати більшого захисту споживачам. При цьому, на загальноєвропейському рівні запроваджуються спеціальні правила щодо виплати компенсацій особам, яким неякісними товарами заподіяні тілесні ушкодження або смерть¹⁰.

25 липня 1985 року Радою ЄС було прийнято Директиву “Про зближення законів, постанов та адміністративних положень держав-членів щодо відповідальності за неякісну продукцію”. Ця Директива покладає на виробників відповідальність за збитки, завдані недоліками

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

його продукції, а також визначає терміни “виробник”, “продукція”, “збитки”, умови, за яких продукція вважається неякісною і виробник несе відповідальність за цією Директивою¹¹.

Таким чином, можна виділити такі етапи приведення деліктних зобов'язань України у відповідність до стандартів ЄС:

- відшкодування шкоди, завданої органами державної влади, органом влади АРК або органом місцевого самоврядування та їх посадовими чи службовими особами;
- відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю правоохоронних або судових органів;
- відшкодування шкоди (майнової та особистої) фізичній особі, яка потерпіла від злочину;
- відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки;
- відшкодування ядерної шкоди;
- відшкодування шкоди, завданою каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю;
- відшкодування шкоди, завданої недоліками товарів, робіт (послуг).

На сьогодні Україна вже приєдналася до багатьох міжнародних договорів, ратифікувала низку конвенцій, хартії, директив тощо. Крім того, новий ЦК України належить до числа тих засадних законодавчих актів, які призначені визначати основи становища приватної особи, її взаємини з державою, і ґрунтується на принципово новій концепції регулювання особистих немайнових та майнових відносин, що засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Однак гармонізація цивільного законодавства до стандартів ЄС є процес досить тривалий і складний, що передбачає підписання та ратифікацію джерел ЄС, внесення змін і доповнень до чинного вітчизняного законодавства, а також прийняття низки законів і підзаконних актів.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільно-правових дисциплін
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 7 від 24 лютого 2005 року)*

¹¹ Там само.